

Nyutgivelse 2019

LOKALHISTORIE BIRKENES

Heftet var opprinnelig utgitt som et undervisningshefte for skolene i Birkenes kommune. Det er skrevet på nytt og bildene er skannet på nytt.
Red. Per Gunnar Knutson

FLAKSVAND DAMPSAG OG HØVLERI

Tekst: Åsmund Knutson
Bilder: Johannes Agerbo

FLAKSVAND DAMPSAG OG HØVLERI

Av Åsmund Knutson

Skriftlige kilder: Arkivet til Isaac Kallevig & Søn

Muntlige kilder: Tellef Flak og Jakob Mo

Eier

Det ser ut til at firmaene Kallevig og Kløcker i Arendal har samarbeidd om å bygge et større sagbruk og høvleri på Flaksvatn i Birkenes. Johannes Nicolai Kløcker, f.1862, var gift med datter til Isaac Kallevig. Han hadde tittel av regnskabsfører, grossist og brugseier.

Firmaet Isaac Kallevig & Søn blei i 1887 overtatt av Hans Severin Kallevig, f. 1842, da faren døde. Det firmaet dreiv med sagbruk (Gimle Dampsag) og trelastforretning med eksport til utlandet, og hadde store skogeierinteresser i Nidelva og Tovdalsvassdraget. Et sagbruk og høvleri ved Flaksvatn ville gjøre det lettere å utnytte tømmeret i Tovdalsvassdraget.

Tomt

Da det var blitt klart at Lillesand- Flaksvandsbanen skulle bygges, begynte straks Kløcker å gjøre forberedelser til bygging av storbedriften ved Flaksvatn. Han fikk kjøpt et lagelig tomteområde av lensmann Tellef O. Mollestad på Nordheim for 6200 kroner. Området, som lå i sørenden av Flaksvatn mellom elveutløpet og Nordheim, var om lag 200 meter langt og 80 meter breit, eller nøyaktig 16212,75 kvadratmeter. Det ble utskilt i 1897 som g.nr. 36 b.nr. 10 med skyldmark 1,14.

På tomta var det et flatt, fjellfast område i vest ut mot elva ved husmansplassen Hommeren og en fjellklatte som grensa til Løemoen (Arne Aas). Tomta steig svakt SØ-over mot Nordheim, Bomfestehuset for Storebom og stasjonen. I mitre delen av tomta ut mot Flaksvatn var det ei myr, Bommyr. Den lå bare to til tre meter over låg vannstand, og ville lett bli oversvømt i flomtider. Det ble derfor straks planlagt å byggeen demning mot Bommyrbukta av avfall som etter hvert ville komme fra bruket.

Kart

Kløcker fikk utarbeidet et kart over tomta: «Situasjonskart for Anlæg af Sagbrug og Høvleri på Hommeren ved Flaksvand Jernbanestasjon». På kartet ble det tegnet inn koter for en, tre og fem meter over låg vannstand i Flaksvatn.

Bygningene ble plassert på den faste sletta ved Hommeren ut mot elveløpet med en kjerratt som førte ned til Flaksvatn.

Jernbanespor fra Flaksvatn stasjon og kjøreveg fra Sørlandske hovedveg (Rv 39) til fabrikken ble tegnet inn.

Transportpriser

I tillegg til forarbeidet for bygging av bedriften hadde Kløcker alt i 1896 begynt å forhandle med direksjonen av Lillesand-Flaksvandsbanen om å få redusert jernbanetakstene for produkter fra fabrikken. Han oppnådde å få en prisreduksjon på 25 %. Men da han søkte om å få 15 % reduksjon til, sa direksjonen et bestemt Nei til videre forhandlinger.

Tomtesalg

Da alt forarbeidet var utført, solgte Kløcker sine interesser til firmaet Isaac Kallevig & Søn for 6500 kroner. Overdragelsen er registrert i 1899. Det ble derfor Hans Severin Kallevig som kom til å sette planen om storbedriften Flaksvand Dampsag og Høvleri ut i livet. Bedriften var en av de 6 største av sitt slag i Nedenes Amt på den tida.

Anleggsarbeid

Arbeidet med oppføring av bedriften tok om lag et år, fra mai 1898 til mai 1899. Martin M. Gundersen fra Arendal var arbeidsformann i anleggstida. Fagarbeidsfolka ble helst tatt fra Arendal. Men folk fra bugda fikk og arbeid, også de som kunne stille med hest og mann.

Anleggsarbeidet gikk ut på å føre opp et produksjonsbygg, et maskinhus med fyrrom og fabrikkpipe, ei spisebrakke, en do, ei smie med verksted, et kontorbygg og to lagerbuer. Til anleggsarbeidet hørte og med bygging av jernbanespor og vei til fabrikken. Dessuten måtte de gamle husa på Hommeren flyttes.

Produksjonsbygget var 34 meter langt og 15 meter breitt i to etasjer. Tømmervelta lå som en veranda utenfor andre etasje med en kjerratt som førte ned til Bommyra i Flaksvatn.

Maskinhuset med fyrrom var 24 meter langt og 6 meter breitt. Fabrikkpipa var 30 meter høg.

Spisebrakka var 15 meter lang og 4 meter brei. Doen var nærmest som ei militær latrine å regne, ei grøft ved elvebakken med et overbygg.

Smia ble plassert så nær hovedbygget at arbeidstilsynet den 12. juni 1899 forlangte å få den flytta lenger bort fra bygningen.

Kontorbygget, som fra først av skulle ha vært bygd sammen med verkstedet, ble plassert for seg sjøl ved innkjørselsveien til fabrikken på fjellskrenten ved Løemoen. Der var det fritt utsyn over heile bedriftsområdet.

Lagerbuene ble lagt nær jernbanesporet, som førte heilt fram til sørenden av produksjonsbygningen.

Bygningsartikler

Til grunnmur på produksjonsbygget ble det brukt naturstein. Den ble tatt i steinbruddet ved Eikeland. Steina ble kilt i steinbruddet og frakta med jernbanen til byggeplassen ved Flaksvatn. Der ble de hogd til og passa inn i muren. Deler av muren står ennå (1985).

Trematerialer og bygningsartikler ble kjøpt hos Aktieselskabet «Fritun» på Birkeland. Maskinhuset med den 30 meter høye fabrikkpipa ble oppført av murstein, ca. 50 000 i alt.

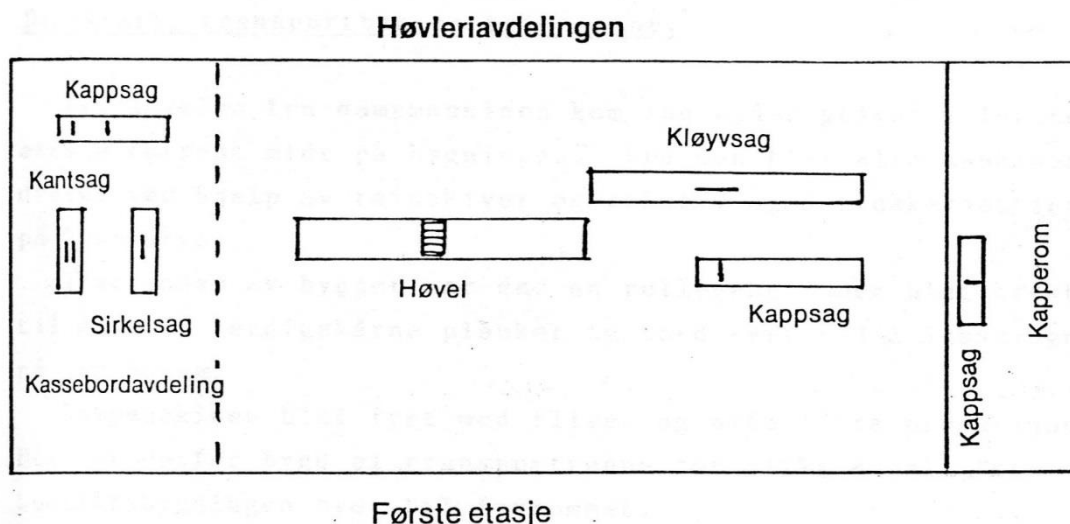
Drivkraft

Drivkrafta til fabrikkene var en dampmaskin som ble levert fra Fredrikstad Mekaniske Verksted. Den var på 15 hestekrefter og hadde ei varmeoverflate på 139,3 kvadratmeter. Dampkjelen tok 11 000 liter vann.

I samme rommet som dampmaskinen sto, ble og maskinen til det elektriske anlegget plassert. Det var en liten opprettstående dampmaskin.

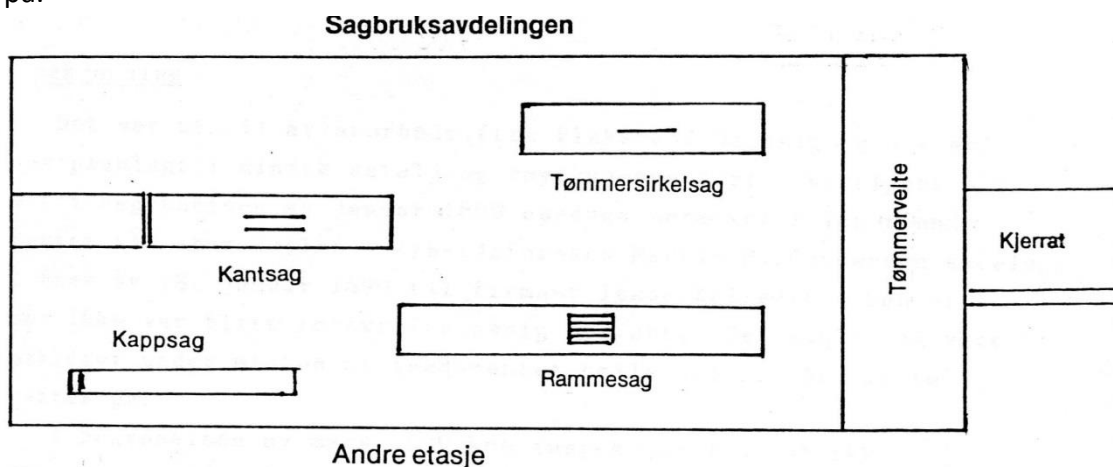
Innredning

Etter hvert som bygningene ble gjort ferdige, begynte innredningsarbeidet og plasseringa av maskiner og inventar.

Høvleriet ble plassert i første etasje på produksjonsbygget. Det besto av ei kappsag, ei kløyvesag og en høvlemaskin. I tillegg ar det i SV-hjørnet plass til å skjære kassebord på ei lita sirkelsag, og ei lita rammesag og ei lita kappsag.

Utenfor bygget under tømmervelta var det et kapprom med ei kappsag til å skjære props og ved på.

Andre etasje

Sagbruket ble plassert i andre etasje i bygningen. Der var det tre slags sager: Ei rammesag (grindsag), ei enkelt sirkelsag og ei kantsag.

Tømmervelta lå utenfor gavlen på sagbruket. Der brukte de ei kollsag til å skjære stukkene med. Det var ei handsag, et breitt sagblad med handtak i begge ender. På kjerraten var det en 2 centimeters tykk (3/4 ") og 105 meter lang (340 ") trekk-kjetting uten ende.

Drivkraft, transportbane og trillebane

Drivakselen fra dampmaskinen kom inn under golvet i første etasje omtrent midt i bygningen. Fra den ble alle maskiner drevet ved hjelp av reimskiver og reimer, også trekk-kjettingen på kjerraten.

I sørenden av bygningen var det en rullegang. Den ble brukt til å sende ferdigskårne planker og bord rett ned i lastevognene på jernbanen.

Dampmaskinen ble fyrt med fliser og avfall fra produksjonen. Det var derfor bygd ei transportrenne for slikt avfall fra bedriftsbygningen over til fyrrommet.

Det ble så mye avfall at ikke alt gikk med til oppfyring. Resten ble tømt på Bommyr til demning mot Flaksvatn.

Til å frakte avfallet på ble det bygd en trillebane. Den gikk under transportrenna mellom bedriftsbygningen og fyrhuset og videre under tømmervelta til Bommyr. Når fyrrommet var blitt fullt av fliser, ble trallevogna plassert under avfallsrenna og fylt gjennom ei luke som ble åpnet. Tralla ble brukt til å frakte props på.

Godkjenning

Det ser ut til at storbedriften Flaksvand Dampsag og Høvleri var planlagt i minste detalj og nøye gjennomført. Riktignok ble det i begynnelsen av januar 1899 oppdaga sprekker i lagerfundamentet til storakselen. Arbeidsformann Martin M. Gundersen skreiv i brev av 18. januar 1899 til firmaet Isaac Kallevig & Søn at det ikke var blitt forskriftsmessig oppført. Det skulle ha vært pillarer under midten av fundamentet heile veien. Det måtte rettes på.

I begynnelsen av mars 1899 kom inspeksjon fra Fabrikkinspektøren på befarings. På den tida var ikke lysanlegget ferdig, og heller ikke var det innlagt telefon. Det var og igjen noe arbeid med utjevning av noen jordhauger på tomta. Men fabrikkinspektøren godkjente likevel fabrikkens den 7. mars 1899.

Etter at bedriften hadde starta opp, kom det skriv av 12. mai 1899 fra «Det stedlige tilsyn for Rigsforsikringen». Tilsynet var godt fornøyd og hadde bare et par småting å bemerke: Det måtte ordnes med rekkverk ved trappeoppgangen og skaffes til veie arbeidsreglement, som skulle underskrives av fem arbeidere, og «anbringes på Bruget innen fire uger».

Telefon og lys

Det var enkelt å få lagt inn telefon. Bedriften kunne bare kjøpe en aksje i telefonselskapet. Den kosta 100 kroner. Så ville telefonen bli lagt inn uten andre utgifter, hette det. Kontingenten var 25 kroner for året. Dersom bedriften ønska å få innlagt egen privat linje, ville det koste 400 - 500 kroner. Telefonen var tilknytta Lillesand og Omegns Telefon-Aktieselskap.

Regninga av 3. mars 1900 så slik ut:

Tegnet en Aktie:	kr.	100,-
Ringeapparat etc.	"	13,50
Arbeidsutgifter	"	<u>4,80</u>
Sum	kr.	<u>118,30</u>

Lys var det verre med. Bedriften måtte sjøl koste lysanlegg. Det gjaldt en dynamo som skulle gi elektrisk strøm til buelamper inne i bygningene og ute på fabrikkområdet.

Det ble noe kluss med leveringa av buelampene. Anleggsformannen meldte i brev av 25. oktober 1899 at det elektriske lysanlegget sannsynligvis ville bli ferdig om ca. 8 dager. Det skjedde ikke. Den 7. november skreiv han at de mangla lys p.g.a. ekspedisjon fra verkstedet. Lyset ville bli minst 10 dager forsinka. Og uten lys kunne det bare arbeides en halv dag, la han til.

Så endelig kom lyset. Den 5. desember 1899 skreiv formannen at det gikk bra med skuren. Men så la han til: «Ved større brug har man egen Maskin til Lyset.» Og så foreslo han at det skulle skaffes en liten opprettstående maskin til lyset. Og slik ble det.

Først den 17. august 1900 kom «Godkjenningsærklæring for elektrisk Anlæg paa Flaksvand Dampsag og Høvleri ved Besigtigelse 13. August 1900.»

Tilsetting av arbeidsfolk og oppstarting

Det var mange saker som måtte ordnes før bedriften kunne starte opp etter at den var blitt godkjent 7. mars 1899. Ikke minst gjaldt det tilsetting av arbeidsfolk. Mye av arbeidet var fagarbeid som ikke hvem som helst kunne settes til uten å ha fått opplæring. Det var derfor et viktig og tidkrevende arbeid å plassere rett mann på rett sted. Fagfolka ble henta utenbygds, helst fra Arendal.

Først ble det tilsatt bruksbestyrer. Det var J.N. Sørensen fra Arendal. Martin M. Gundersen, som hadde vært formann i anleggstida, skulle fortsatt ha den stillingen inntil videre. Noe av anleggsarbeidet var igjen å fullføre. Gundersen overtok som bruksbestyrer etter Sørensen den 1. august 1900.

Så ble arbeidsfolka til sagbruket tilsatt, 32 mann i alt. Høvleriet skulle ikke starte opp før over nyttår. Da måtte det tilsettes en høvlemester og to hjelpemenn til.

Den 1. mai 1899 var alt klart. Den dagen starta sagbruksavdelingen opp ved Flaksvand Dampsag og Høvleri.

Lønninger

Det var stor forskjell på lønningene til arbeidsfolka, fra kr. 4,- til kr. 1,25 pr. dag. Størst lønn fikk fagfolka og de som hadde tyngst arbeid. De lågest lønte var helst unggutter fra bygda.

Ei tilfeldig valgt lønningsliste en måneds tid etter oppstartinga kan belyse lønnssystemet ved bruket. Vi kan bruke «Arbeidsliste fra og med 3/6 til og med 9/6 -99 ved Flaksvand Dampsag og Høvleri.»

Arbeidsliste 3/6 – 9/6 1899 ordna etter arbeidet. Navna utelatt.

<u>Arbeidssted</u>	<u>Arbeid</u>	<u>Dager</u>	<u>Daglønn</u>
Sagbruket:			
Rammesaga	Sagmester	6	4,-
	Bakskjærer	6	2,50
	Bakskjærer 2	6	2,30
Kantsaga	Sagmester	6 ¼	4,-
	Bakskjærer 1	6	2,30
	Bakskjærer 2	6	1,50
Sirkelsaga	Sagmester	6	3,-
	Bakskjærer	6	2,50
Tømmervelta	Kappmester	6	3,50
	Medhjelper	6	2,50
Kjerraten	Kjerratkjører	6	2,50
Kapperommet	Kubbkapper	6	2,50
Kastet	Kaster	5 ¼	2,50
Stapling	Plankebærer 1	6 ¾	3,50
	Plankebærer 2	6 ½	3,50
	Plankebærer 3	6 ¾	3,-
Vedkappa	Vedkapper	6	2,50
	Vedtruller 1	6 ¾	2,50
	Vedtruller 2	7 ¼	2,50
Stavsaga	Sagmester	6	3,50
	Medhjelper 1	6	1,50
	Medhjelper 2	6	1,50
	Medhjelper 3	6	1,25
Filing	Filemester	6 ¼	3,25
Dampmaskinen	Maskinist	6	2,50
	Fyrbøter	5	2,30
	Smøregutt	6 ½	1,75
Avfall	Flisebærer 1	6	1,50
	Flisebærer 2	5	1,50

	Flisebærer 3	5	1,50
	Flisebærer 4	6	1,25
Nattevakt	Vaktmann	7	2,-
Anleggsarbeidet:			
Smia	Smed	6 ¼	3,25
Bygningsarbeid	Tømmermann 1	6	3,-
	Tømmermann 2	6	2,75
Tomtearbeid	Minerer	5	2,30
	Diverse 1	6 ¾	2,-
	Diverse 2	5	2,-
	Diverse 3	6	1,75
Annet arbeid:			
Stapletekking	2 stapler á		1,30
Vedlasting	2 vogner á		2,-
Søndagsvakt	1 vakt á		2,-

Denne arbeidslista gjaldt lønn til 32 mann på sagbruket, 7 mann på anleggsarbeidet og et par mann som var leid til anna arbeid. Høvleriet var ikke satt i drift enda.

Sluttsummen for denne arbeidsveka ble kr. 559,77. Rigsforsikringen hadde regna ut forsikringspremien etter ei årlig lønnsutbetaling på 30 000 kroner. Men da tilsynsformannen, Bent Birkeland, som seinere ble lensmann i kommunen, kom med regninga den 11. juni 1900, ville ikke firmaet betale den, før lønnsoverslaget var blitt satt ned.

Lønn til bruksbestyreren ble ikke ført opp på lønningslista. Den ble sendt ekstra til bestyreren direkte fra Arendal.

Arbeidsformann

Av brevvekslinga mellom bruksbestyreren og eierne i Arendal ser det ut til at Flaksvand Dampsag og Høvleri har vært en nøyeregnende arbeidsplass. Ingen fikk anledning til å ligge på latsida, og arbeidet måtte utføres nøyaktig. Bestyreren fulgte godt med i det som skjedde og ordna straks opp der det var noe å rette på.

Alt en måneds tid etter oppstartinga skreiv bestyreren i brev av 30. mai 1899 til eierne: «Jeg har avskjediget en Kar, der vaasede Tiden bort for meget.» Den 12. juni 1899 skreiv han: «Alfred Nielsen har ikke stadig Arbeide med Ribbing, men arbeider i mellomtiden med at sette Blader, reparere Remer og file sine egne Blader. Ingvald Mathisen, der er opført under Kantcirkelen, assisterer jevnlig ved Tømmercirkelen.» Den 28. august skreiv han: «Sorteringen er overlatt til Erik Olsen og Chr. Mathisen. Sagmesteren på Tømmercirkelen er avskjediget. En ny dyktig Mand er kommet i hans Sted.»

Men bestyreren støtta arbeidsfolka i lønnskrav og gode arbeidsforhold. I det før nevnte brevet av 12. juni 1899 skreiv han: «Akkordarbeidet maa ikke settes saa lavt at vi taber Folkene. Den første og største Betingelse for Brugets Trivsel er at have brave Folk. At faa udyktige Folk -særlig Langsfolk- er etter min Formening meget uheldigt» Og i brev av 28.

august skreiv han samtidig med at han hadde fått ny sagmester til tømmerarkelsaga: «Vi burde faa en Dobbeltcirkel som Kantcirkelen. Da kunne det skjæres omtrent det dobbelte. Og det bør gjøres noget med en større Plads.» Den 15. mai 1900 skreiv han: «Daglønne er liden i Forhold til Arendal. Det gjelder Bærerne og Sagmesterne.» Så nevnte han noe om en «Murren blant Folkene» og kom med forslag om akkordarbeid, først med en «prøve Uge».

Det ble fortalt om en innflytta bygdemann, som hadde fått arbeid på Dampsaga. Mannen ble satt til å kutte opp hundbord til ved. Borda lå visst svært ulaglig til, og han var ukjent med arbeidet. Da dagen var slutt, spurte arbeidskameratene: «Nå, Jon, hvordan går det med hunveden?» «Å», svarte Jon, «eg høll det `kje ut ei veke.» Så ille var det nok ikke, men svaret hans ble et ordtak blant arbeidskameratene fra den dag.

Bedriften hadde sørge for at arbeidsfolka hadde ei spisebrakke å ty til i matpausene. Den sto ved siden av maskinhuset med utsyn gjennom seks vinduer mot elva. Midt på golvet sto en stor, flat komfyr, som en person hadde ansvaret for å fyre opp. I hver ende av rommet var det langborder og benker.

Arbeidstida

Arbeidsdagen varte i 12 timer, fra klokka seks om morgenen til klokka seks om kvelden. Klokka ni hadde de en halv times frokostpause. Klokka tolv var det en times middagspause, og klokka tre en halvtimes kaffepause igjen.

Arbeidsveka var på seks dager, fra lørdag til fredag. Av lønningslistene går det fram at det ble holdt nøye regnskap med arbeidstida. Plankebærerne fikk f.eks. litt lengre arbeidstid enn de andre, fordi de måtte gjøre seg ferdige med bæringa etter at saga hadde stoppa for dagen. For ei veke kunne tillegget bli mellom $\frac{1}{2}$ og $\frac{3}{4}$ dag i ekstra arbeidstid. Det samme gjaldt for vedtrullerne. Veden måtte vekk før neste arbeidsdag begynte. Det kunne bli mellom $\frac{3}{4}$ og $1\frac{1}{4}$ arbeidsdag i tillegg. Smøregutten fikk en halv dag i tillegg, mens fyrbøteren fikk en halv dag mindre. Vaktmannen fikk godskrevet 7 dager (netter). I tillegg ble det satt inn ekstra vakt om søndagene.

Produksjonen

Flaksvand Dampsag og Høvleri var i drift i $10\frac{1}{2}$ år, fra 1. mai 1899 til 3. desember 1910. Fra den tida finnes det nøyaktig fortegnelse over skuren ved bruket. Skuroppgaver for hver veke ble ført inn i en skurprotokoll med rubrikker som i et dobbelt bokføringssystem. Der var rubrikker for antall tømmerstokker som ble trukket opp til tømmervelta og kappa. Så var det rubrikker for antall stokker som gikk til oppgangssaga og til tømmerarkelsaga. Videre var det materialrubrikker for planker, battens, scantlings og box fordelt på størrelse i tommer og på treslaga furu og gran.

Den første sida i skurprotokollen omfatter de første 89 arbeidsdagene på sagbruket, fra 1. mai til 19. august 1899. Den viser at det ble kjørt opp 19 907 stokker til tømmervelta, og at det ble kappa 10 505 stokker. Det ble i alt til 42 398 stokker som skulle skjæres.

Til oppgangssaga ble det sendt 32 087 stokker og til tømmerarkelsaga 10 311 stokker. I gjennomsnitt ble det altså skåret 476 stokker pr. dag de første 89 dagene sagbruket på Flaksvand var i drift, 360 stokker på oppgangssaga og 116 stokker på arkelsaga.

Den siste sida i skurprotokollen omfatter de siste 39 arbeidsdagene på Dampsaga, fra 31. august til 3. desember 1910. Da ble det kjørt opp 14 272 stokker til tømmervelta og kapp 3 762 stokker. Det ble i alt 19 487 stokker til ferdig skur. De ble fordelt med 14 562 stokker på oppgangssaga og 4 925 stokker på tømmerarkelsaga. I gjennomsnitt ble det altså skåret 500 stokker pr. dag de siste 39 arbeidsdagen på Flaksvand Dampsag og Høvleri. 374 stokker på oppgangssaga og 126 stokker på arkelsaga. Det går ikke fram av oppgavene hvor mye av skurmaterialene gikk til høvleriet og hvor mye ble solgt uhøvla.

Lagerplass

Det var ganske store mengder materialer bruket produserte. Mesteparten skulle sendes til Lillesand og fordeles derfra til innenlands og utenlands kunder.

Planker som skulle bli til høvla materialer, måtte først lagres i tørkestapler på bedriftstomta, før de kunne gå til høvleriet. De høvla materialene ble lagra i ei stor materialbu på Flaksvatn inntil det passa å frakte dem med jernbanen til Lillesand.

Men det var i Lillesand det store lagringsproblemet for bedriften meldte seg. Og skulle etter hvert bli så stort at Flaksvand Dampsag og Høvleri kom til å bli nedlagt av den grunn.

Bedriften kunne ikke få lagerplass ved bryggene i Lillesand. I stedet fikk den leid plass på Lamholmen ute i Lillesandsfjorden. Når materialene kom med toget til Lillesand, måtte de først losses på brygga. Det hendte at de kunne lastes rett på en lastekutter og straks sendes videre til bestemmelsesstedet. Men dersom det ikke kunne skje, ble materialene lastet på lektere og ført over til lagringsplassen på Lamholmen. Derfra kunne de sendes videre med båt til inn- og utland. Men også da måtte materialene føres over til båten med lektere.

Bruksbestyreren på Flaksvatn leide ekstra folk til lastings- og lossingsarbeidet. Den 23. september 1899 skreiv han til eierne i Arendal: «Ti Mand holder paa med Lasting af Vogner her og Lossing samt Skibning i Lillesand. Det er liden Plats, saa Nedkjøring blir Stop en Dag i denne Uge.» Den 6. august 1900 skreiv han: «Stavmanden Arnesen er begynt at laste Stav. Alt i Dag har han faat ned 4 Vogner. Han venter en Kutter til med det samme.»

De materialene som skulle selges direkte fra bruket, ble lagret på Flaksvatn. Det gjaldt også kassebord (stav), props og ved. Det ble store mengder av hvert slag. Ja, det ble så mye ved at alle arbeidsfolka fikk hver sine 6 mål ved gratis. Det var bare patentveden som ble skilt ut og sendt med jernbanen til Lillesand og videre med båt til Arendal. Patentved var ved av vrakbord med en skarp kant.

Arbeidsflokken og «Amerikafeber»

For å holde bruket i full drift trengtes det om lag 35 mann. I tillegg ble det leid folk til ekstra arbeid.

Omkring 20 mann av arbeidsflokken var fast tilknytt til bedriften den første sju åra fram til 1906. De var særlig fagfolka som sagmester, høvlemester, filemester, maskinmester og fyrbøter. Det gjaldt helst utenbygds folk som hadde fått seg hus og heim i bygda. Så var det en del bygdefolk som hørte til den faste arbeidsflokken. Det var tre karer fra Varpelia, tre fra Svåberg, to fra Bakkemoen og en fa hver av gårdene Nyhaven, Uglandsskog, Flakk og Flaksvatn.

Men den 12. mars 1906 beklaget bruksbestyreren seg i brev til eierne i Arendal at det gikk en «Amerikafeber» blant folka på bruket: «Allerede i denne Maaned reiser 9 af de beste Folkene vaare: 3 Plankebærere: Jens Larsen, Gunvald Birkenes Varpelia, Torvald Ommundsen, 2 Bagskjærere: Ingvald Mathisen og Ole Kostøl, Vedkapperen Ole Bakkemoen, Kappegutt på Vælt Torvald Mollestad, Tomtemand Ole Mollestad og Fyrbøderen Oscar Johnsen Strandevold» Og så nevner han problemet med å skaffe dyktige folk igjen. Før hadde det helst vært låglønte ungdommer som hadde slutta i arbeidet.

Bolighus

Da det var blitt klart at det skulle bygges storbedrift på Flaksvatn, ble det og klart at den vesle bygda trengte nye bolighus. Lensmann Tellef O. Mollestad var sterkt opptatt av å skaffe tomter til nybyggere. Han meinte det var naturlig at sentrum i kommunen måtte bli liggende på Flaksvatn.

Han tok først av ei tomt til seg sjøl, 36/8, og kalte den Nordheim. Der førte han opp et stort hus som kunne brukes til forretningslokale, banklokale og lensmannskontor. Melius Aabel dreiv landhandel der, og Birkenes Sparebank holdt til der fra 1896 til den flytta inn i eget hus på Nordheim i 1902.

Stasjonstomta fikk gårds- og bruksnummer 36/9 og bedriftstomta 36/10. Så ble det skilt ut boligtomter: Ugland 36/11 (dit ble husa på Hommeren flytta), Nordli 36/12, Mollestad 36/13 (huset sør for Mollestad skole), Nygård 36/14, Løvli 36/15, Banktomta 36/16, Skoletomta 36/17 og 18, et lite byggefelt 36/19, Eklund 36/20, Eketun 36/21 (utskilt fra byggefeltet 36/19).

Fra før budde det folk i Strandevold 36/3, Svåberg 36/6, Uglandsskog 37/1 og husmannsplassene Øvre og Nedre Havane. Nyhaven lå heller ikke langt borte fra Nordheim.

Bedriftseier Isaac Kallevig & Søn kjøpte 3 tomter og bygde boliger til folka sine: Mollestad 36/13 for bruksbestyreren J. N. Sørensen, Løvli 36/15 for to familier, sagmester Erik Olsen og plankebærer Alfred Nielsen, Eketun 36/21 for maskinmester Reimert Andersen.

Sagmester Kristian Tollenes bygde hus på Eklund 36/20 og plankebærer Jens Larsen på Nordli 36/12. Filemester Johannes Mathisen bygde på Bakkemoen, Solberg 39/6 («Vinden»). Høvlemester Sigvart Folkevord leide seg inn i fløybygningen hos Anders Birkeland på Mollestad.

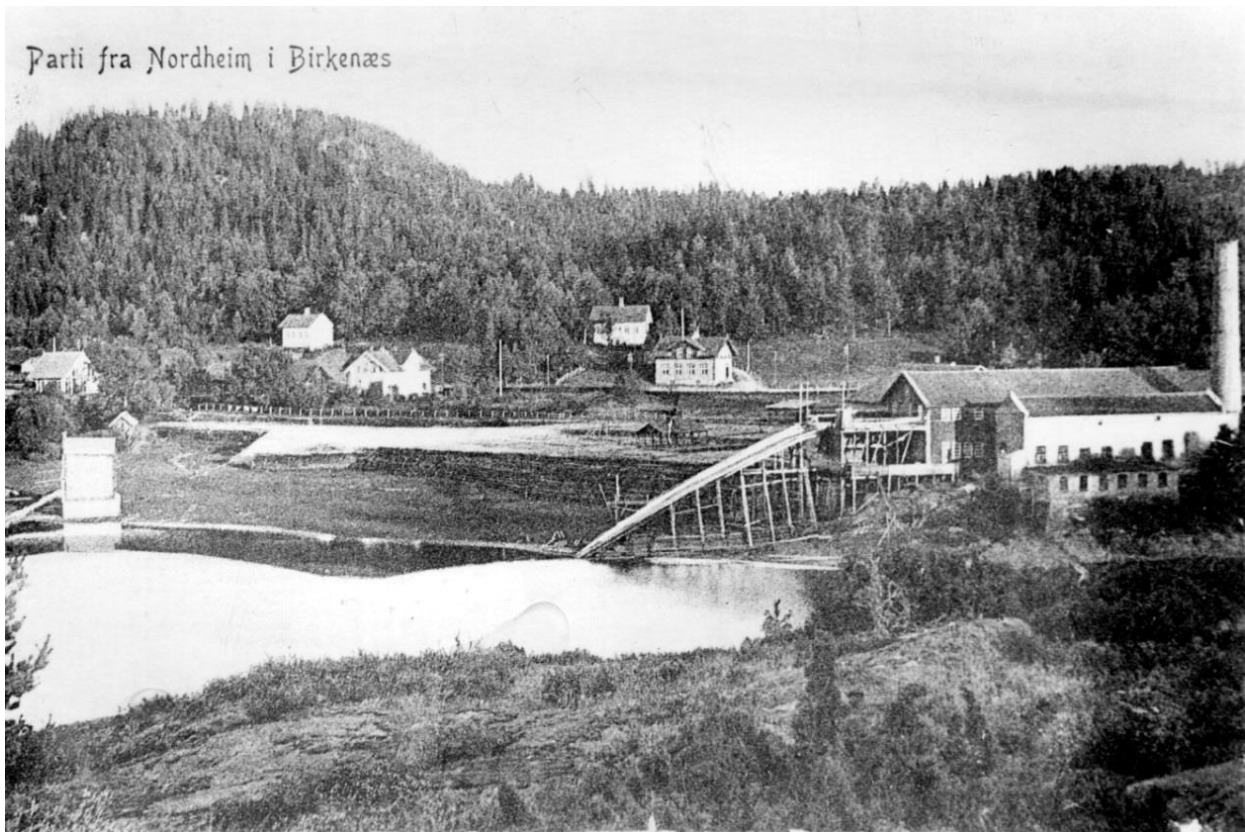
Den første arbeidsformannen under anleggstida av bedriften, Martin M. Gundersen, leide seg hus hos Guttorm Flak på Birkeland.

De andre arbeidsfolka, som for det meste var bygdefolk, budde heime. Enkelte ungarer budde på hybel.

Arbeidslønningene for oppføring av de tre husa til Isaac Kallevig & Søn var beregnet slik:

Arbeid		Mollestad	Løvli	Eketun
Snekkerarbeid	Kr.	1 800	850	750
Grunnmur	"	650	450	400
Trapper	"	150	120	100
Utgraving	"	100	50	50
Mursteinsarbeid	"	250	180	180
Sum	Kr.	2 950	1 650	1 480

Betingelsen for at Torkildsen fra Lillesand ville føre opp husa for disse summene var «at alle materialer leveres paa byggepladsen, tømmeret skaaret, bord og listeverk maskinhøvlet, samt døre og vinduer faaes færdige fra fabrikken.»

Flaksvand Dampsag og Høvleri 1905.

Fra venstre: Flaksvatn stasjon, Eketun (maskinistbolig), Norheim (lensmannsgården, der Birkenes Sparebank holdt til fra 1896 til 1902), Løvlid (sagmesterbolig), Bank-og kommunelokale(bankens første bygg, der banken holdt til fra 1902 til 1919). Bommyrbukta mellom kjerraten og bomhuset med Bommyr innenfor. Bak bomhuset ses bomfestehuset for Storebom. Flaksvand Dampsag og Høvleri.

*Nordheim 1984. Stasjonsbygningen i bakgrunnen til høyre.
Nederst til høyre sto Birkenes Sparebank*

Arbeidsgangen

Tellef G. Flak, f. 1896, fikk arbeid på Flaksvand Dampsag og høvleri i 1909 de dagene han ikke gikk på folkeskolen. Han skulle være medhjelper på tømmervelta der faren, Gustav Flak, arbeidet. Om arbeidsgangen ved bedriften forteller han:

I vannet

Skurtømmeret ble skilt ut ved Skillebom i Flaksvatn og sendt inn til Bommyrbukta gjennom en åpning i Storebom. Når det var lagelig vind, kunne bukta bli fullpakka med tømmer på kort tid.

Kjerraten

Ved nedre enden av Kjerraten sto Kristian Birkenes Varpelia og halte stakkene i land med en tømmerhake. Stakkene festa han til trekk-kjettingen med kjettingstubber som hadde 3-4 haker i den ene enden og en festekrok i den andre.

Tømmervelta

På toppen av kjerraten lå tømmervelta bare delvis under tak. Der sto Gustav Flak og Arnt

Tollenes og sorterte og kappa tømmeret. Når stokkene var kommet opp på velta, ble festekjettingene løyst og sendt ned igjen på ei smal, bratt renne til kjettingkassa nede ved vannet. De ruste avgårde med en veldig fart, minnes Tellef.

Arbeidet på velta var et viktig arbeid. På et øyeblikk måtte kappemesteren se hvordan stokkene skulle kappes, så de kunne bli utnyttet best mulig. Det var og et tungt arbeid, fordi stokkene måtte kappes for hand. I styggevær med sterk vind og nedbør var det helst en sur og ufyselig arbeidsplass, åpen for vær og vind som den lå på toppen av den høye bedriftsbygningen.

Kapperommet

På velta blei tømmeret ordna etter hvert som kappinga sto på. Toppender og småstokker sendte Tellef ned til kapperommet gjennom et hol i golvet på velta. Der nede sto Aanon Nyhaven og kappa dem opp til props eller ved på kappsaga.

Tømmersirkelsaga

Av skurlasta ble de minste stokkene sendt til tømmersirkelsaga. Der var Kristian Tollenes sagmester. Siden det var ei enkel sirkelsag, greide han arbeidet alene. Noen stokker skar han helt ferdig til planker, bord og lekter. Men en del sendte han videre til kantsaga. Leieskur ble alltid skåret på tømmersirkelsaga.

Rammesaga

De store stokkene ble sendt til rammesaga (grindsaga). Om lag $\frac{3}{4}$ av tømmeret ble skåret på den. Der var Erik Olsen fra Arendal sagmester. Han hadde to hjelpesmenn eller bakskjærere med seg. De hjalp til å feste stokken til sagbenken, som trakk stokken gjennom saga. Når framenden av stokken var kommet gjennom ramma, måtte de sette ei kraftig klemme på den, så ikke bord og planker skulle begynne å sprike til sidene og vri seg.

Rammesaga var ei oppgangssag med sju parallelle sagblad som kunne stilles i ulike avstander fra hverandre. De to ytterste blada skar huna av stokken. De to neste skar av hver sitt en-tommes tykt (vrak) bord. De tre blada i midten av ramma kunne innstilles så de skar planker med forskjellige tykkelser, f.eks. 2 $\frac{1}{2}$ tomme eller 3 tommer.

Det var et omstendelig arbeid å stille om rammesaga, så det tok mellom en halv og en hel time å gjøre det. Derfor måtte manskapet på velta bare sende inn stokker med den størrelsen som saga var innstilt til å skjære.

På velta brukte de derfor å kalle sjølve stokken for en «2-batting» eller en «3-batting» ettersom den skulle skjæres til 2 $\frac{1}{2}$ tommes eller 3 tommes planker. Uttrykket skriver seg fra det engelske ordet «batting», som egentlig betyr ei 2 $\frac{1}{2}$ -3 tommer tykk og 5-7 tommer brei planke.

Når saga var innstilt på å skjære «2-battinger», og det kom en «3-batting» på velta ble den sendt ned igjen til Kristian Varpelia ved vannet. Han samla så «3-battingene» på ett sted til saga ble omstilt til å skjære den størrelsen.

Kantsaga

Fra rammesaga gikk den oppdelte stokken til kantsaga. Det var ei sirkelsag med to blad. Bredden mellom blada kunne fort og lett stilles inn på halvtommen. Den skar planker og bord i nøyaktige bredder. Rangvald Nielsen var sagmester på kantsaga. Også han hadde to bakskjærere med seg. Det var gjerne ungdommer som hadde det arbeidet.

Plankebæring

De ferdigskårne plankene fra kantsaga ble ført ut på rullegangen og sendt rett ned i lastevognene på jernbanen. Det kaltes kastet. Der arbeidde Gunvald Birkenes Varpelia som kaster til han reiste til Amerika i 1906.

Noen av de fineste plankene skulle sendes videre til høvleriet. De måtte først tørkes. De ble derfor båret ut på tomte og stapla i store plankestapler. Der sto de og tørka godt tekte til utpå høsten.

Alfred Nielsen var plankebærer sammen med et par hjelpere. Jens Larsen var en av dem inntil han reiste til Amerika i 1906. Det var et hardt slit som førte til at plankebærerne ofte ble skakke i ryggen. Til å begynne med verka de fælt på aksla, før huden der var blitt tjukk som lær.

Høvleriet

Utover høsten ble plankene som hadde stått ute til tørk om sommeren, båret inn i første etasje på bedriftsbygningen, der høvleriet var plassert. Først ble plankene reinkappa i endene på kappsaga. Så ble de skåret opp i bord på kløyvesaga, og deretter sendt gjennom høvlemaskinen. Det var Sigvard Folkevord som var høvlemester. Han hadde ansvaret både for sagene på høvleriet og høvlemaskinen. Sjøli slippte han høveljerna og holdt maskinen i orden. Han hadde to hjelpesmenn med seg. En av dem var Mads Pedersen. De høvla materialene ble lagra i den største lagerbua sør for bedriftsbygningen. Den sto tett ved et jernbanespor, så det var lett å lesse materialene på jernbanevogner.

Stavskjæring

I SV-hjørnet av høvleriet var det satt av plass til å skjære kassebord (stav). Stavproduksjonen var bare i drift når det var spørsmål etter stav.

Stavskjæring var akkordarbeid. Den 12. september 1900 hadde stavskjærer Marthinius Eriksen fått en avtale om det arbeidet. Han fikk 5 kroner for å skjære 1000 bord, bære dem ut og sette dem i lag. I tillegg måtte han bære ut avfallet.

Bedriften tok 12 kroner for 1000 bord levert i Lillesand. Frakta med jernbanen kom på 1 krone for 1000 bord. I et mål hundred (en lakter) ble det 700 bord.

Filing

Ved bedriften var det egen filemester til å holde i stand alle sagblada.. Det var Johannes Mathisen fra Arendal. Han brukte en filemaskin med smergelskive til å utføre det arbeidet.

Drivkrafta

Reimert Andersen fra Arendal var maskinsjef på bedriften. Han hadde med seg en fyrbøter, Tønnes Støkket Flak. Oscar Johnsen Strandevold hadde hatt den stillingen til han reiste til Amerika i 1906. Maskinsjefen hadde ansvaret både for hoveddampmaskinen og den lille som dreiv dynamoen til det elektriske lyset.

En dag sa maskinsjefen til Tellef: «La meg låne fallekniven din, så skal jeg lage magnet i knivbladet på den.» Så magnetiserte han bladet ved å holde det inntil dynamoen som produserte den elektriske strømmen til buelampene på bruket. Det var veldig stas i den tida å ha en kniv med magnetisk blad i, sier Tellef. Han syntes Andersen var en gild mann.

Ved og avfall

Det ble mye avfall fra bruket. Huna ble kappa opp til ved. Det arbeidet stelte Jon Rødli med. Fliser og avfall som ble til overs når dampmaskinen hadde fått sitt, ble kjørt på trallebanen bort til Bommyr og brukt til fyllmasse på demninga mot Flaksvatn. I bunnen av fyllinga ble det bolta sammen kronglete og ubrukelige stokker som skulle holde demninga på plass. De er ennå synlige i enden av fyllinga (1985). Det var unggutter som kjørte vekk avfallet. De ble kalt flisegutter.

Vaktmann

Syvert Johnsen fra Havane på Birkeland var fast nattevakt på bruket. I lønn hadde han 2 kroner natta. Det var og lønna for tilfeldige vakter og søndagsvakter. Skomaker Syvert Mosfjeld fra Birkeland skulle vikariere ei natt. Han likte imidlertid ikke å være aleine på den store bedriften om natta, så han fikk Jakob Mo med seg. De måtte gå en runde hver annen time og se etter at alt var i orden, fortalte Jakob Mo siden.

Ledelse

Carl Birkenes Varpelia var arbeidsformann eller daglig leder på bedriften. Han så etter at arbeidsfolka utførte arbeidet på forskriftsmessig måte, og holdt greie på arbeidstida til de enkelte arbeidsfolka. Men det var bruksbestyreren, Martin M. Gundersen, som regna ut lønna og holdt kontakten med firmaet Isaac Kallevig & Søn i Arendal.

Spisebrakka

Om morgenen når arbeidsfolka kom på arbeid, satte de fra seg nistemat og kaffespann i spiserommet. Der møttes de i matpausene: frokost, middag og kaffe. I styggevær var det godt å kunne samles inne i et varmt rom, særlig for dem som hadde utearbeid. Midt i rommet sto den store, flate komfyren og holdt varme i kaffen og i kulsne kroppar. Plankebærer Alfred Nielsen satte særlig pris på varmen, og så likte han så godt å drikke glovarm kaffe, minnes Tellef Flak fra matøktene. «Å, den var god og varm,» pleide Nielsen å si når han tok seg en slurk skåldheit kaffe.

Salg

Det var problemet med lagringsplass i Lillesand som knekte Flaksvand Dampsag og Høvleri. Ordninga med å frakte materialene ut til Lamholmen og skipe dem ut derfra ble for dyr. Høsten 1910 ble det avgjort at bruket måtte nedlegges. Og lørdag etter endt arbeidstid den 3. desember 1910 var det slutt for godt. Den dagen stansa produksjonen for godt etter 10 ½ års drift ved Flaksvand Dampsag og Høvleri.

I 1911 brant et sagbruk på Fossbekk ved Lillesand ned til grunnen. G.A. Vennesland kjøpte det nedbrente bruket og kom i forhandlinger med firmaet Isaac Kallevig & Søn om kjøp av Flaksvand Dampsag og Høvleri. Det endt med at Vennesland fikk kjøpe bedriften på Flaksvatn med tomta 36/10 og de tre bolighusa, Mollestad 36/13, Løvli 36/15 og Eketun 36/21 for en samla sum av 35 000 kroner. Overdragelsen er registrert i 1912.

Vennesland solgte tomta, eiendommene, fabrikkpipa og grunnmuren, og flytta bygninger og maskiner til Lillesand. Der bygde han opp igjen bedriften under navnet «Aktieselskabet Fosbæk Brug».

Riving og flytting

Det var forholdsvis lett å flytte bedriften, fordi det var ført jernbanespor heilt fram til bedriftsbygningen. Maskiner og materialer fra de nedrevne bygningene ble lastet rett på jernbanevogner og kjørt til Lillesand. Det største problemet var å frakte dampmaskinen og den 11 000 liter store dampkjelen. Den ruvte fælt på jernbanevogna, minnes Mads Johansen.

Ommund Håbesland kjøpte den 30 meter høye fabrikkpipa og grunnmuren på fabrikkens mursteina ville han bruke til maskinhus og grunnmuren til holdstein på ei sag han ville sette opp ved Strandevold.

Abraham Berntsen og Jakob Mo fikk arbeidet med å rive ned pipa. For å få festa en kjetting på toppen av pipa til å hale i, måtte Jakob klatre opp inne i pipa. På toppen festa han kjettingen godt fast i to jernbøyer og slapp den ned til folka som sto utenfor og skulle hjelpe til med å dra.

Abraham og Jakob begynte å «styre» pipa som et tre ved å slå ut stein til ei felleskåre, mens folka dro i kjettingen. Plutselig ga det et sett i pipa. Da ropte Nils Huset til Abraham og Jakob: «Var døkker! Var døkker!» Men det var nok heller de som dro, det var farligst for, sier Jakob, når han minnes det store fallet til den høye fabrikkpipa.

Otto Mollestad satt på skolebenken i 1. klasse i kommunehuset på Nordheim da det ble ropt: «Nå detter pipa!» Han ble så redd at han bøyde seg framover pulten og holdt hendene for øynene. Og handelsmann Melius Aabel sa etterpå at han kjente dunsen inne i butikken på Nordheim da pipa datt.

Det var mange som ville kjøpe murstein fra pipa på Flaksvatn, bl.a. Aslak Haakedal. Han brukte steina til å byge seg ei ny smie ved Kvennebekken på Birkeland.

Det var høsten 1912 fabrikkpipa datt. Den hadde stått som et landemerke ved utløpet av Flaksvatn i over 10 år. Nå var den borte. Det ble liksom så tomt og øde etter den, syntes mange bygdefolk.

Sluttord

Det var et hardt slag for den lille bygda ute ved Flaksvatn da storbedriften Flaksvand Dampsag og Høvleri flytta til Lillesand. De store vonene om et trygt og godt bygdesentrum for kommunen, falt med ett i grus. Og det verste var at denne sørgelige hendinga skulle komme til å skape en strid i kommunen i mange år framover.

Sammen med bedriften flytta fleire av fagfolka til Lillesand. De andre mista arbeidet. Riktignok ble et mindre sagbruk bygd ved Strandevold straks nord for jernbanekjerraten i 1912. Men det hadde bare plass til 8-10 mann. De andre arbeidsfolka fra storbedriften måtte se seg om etter arbeid andre steder.

Noen av de nyoppførte husa ble revet ned og flytta. Det gjaldt f.eks. Løvlid 36/15. Det kjøpte Theodor Kristiansen. Han flytta det til Birkeland (Monsbrørdane). Jakob Mo var med på rivingsarbeidet og flyttinga i 1912. Nordli 36/12 ble solgt til Ole Sjøberg. Han flytta det til Birkeland i 1917 (Bøen). Eketun kjøpte Ommund Håbesland i 1912. Der budde han ei tid, før huset ble flytta til Håbesland.

Men det som skapte mest strid i bygda, var flyttinga av Birkenes Sparebank fra Nordheim til Fritun på Birkeland i 1919. Da bygningen 36/16, som hadde vært både banklokale og kommunehus, skulle flyttes på dugnad i 1920, møtte bare folk som bodde ovenfor Flaksvatn opp for å være med på arbeidet.

Den flyttesjauen ble hendinga som markerte at det tidligere livsfriske kommunesenteret på Flaksvatn, ble flytta til Birkeland. Det var bare 8 år etter at Flaksvand Dampsag og Høvleri var blitt flytta fra bygda.

*Maskinhuset ved Flaksvand Dampsag og Høvleri.
Fra venstre: Maskinmester Reimert Andersen, vaktmann Syvert Johnsen og Aksel Johnsen*

HØ-hjørnet av grunnmuren ti maskinhuset på Flaksvand Dampsag

En del av granittgrunnmuren under produksjonsbygget på Flaksvand Dampsag og Høvleri

To kraftige jernbolter i fjellodden rett nord for Flaksvand Dampsag og Høvleri. Bolten i bakgrunnen var feste for Sekkebom i Flaksvand. Bolten i framgrunnen var feste for sagbruksbommen

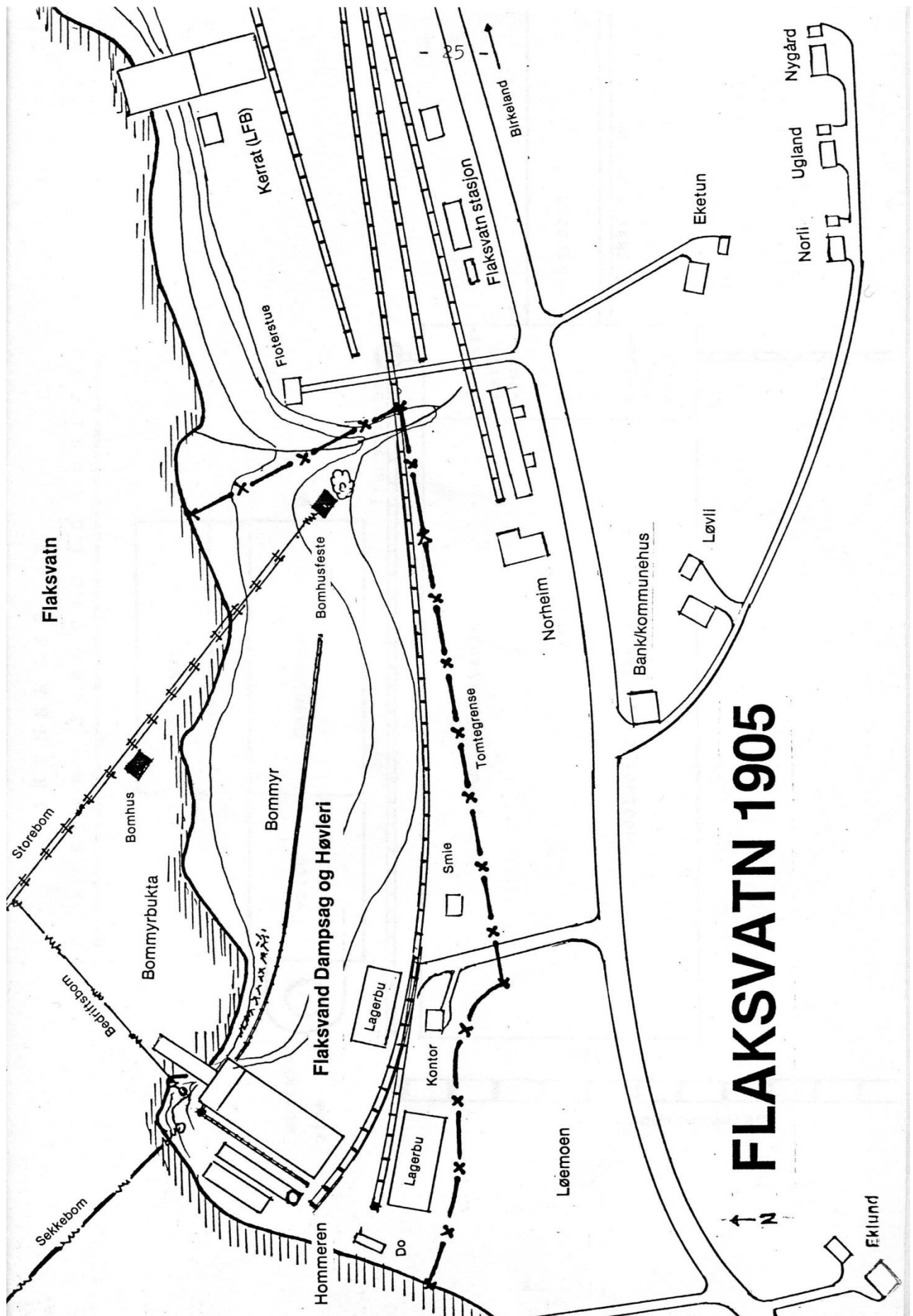
Bomfestehuset for Storebom ved Flaksvatn

*Bomhuset i Bommyrbukta utenfor Flaksvand Dampsag og Høvleri.
I forgrunnen ses litt av Bommyr*

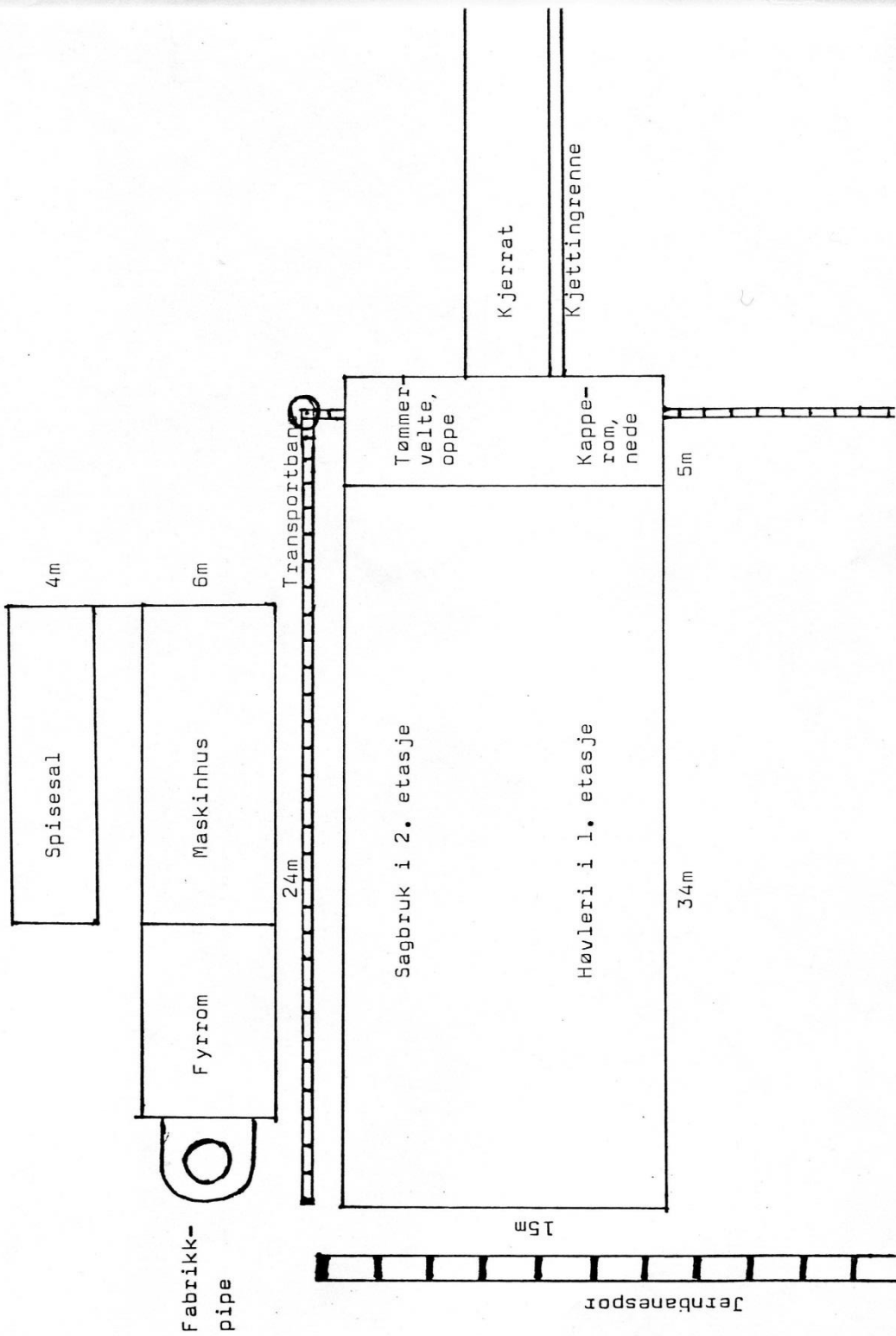

Et av bomhusa som holdt bommen ute fra land i nordenden av Flaksvatn

FLAKSVATN 1905

GRUNNRIS AV
FLAKSVAND DAMPSAG OG HØVLERI

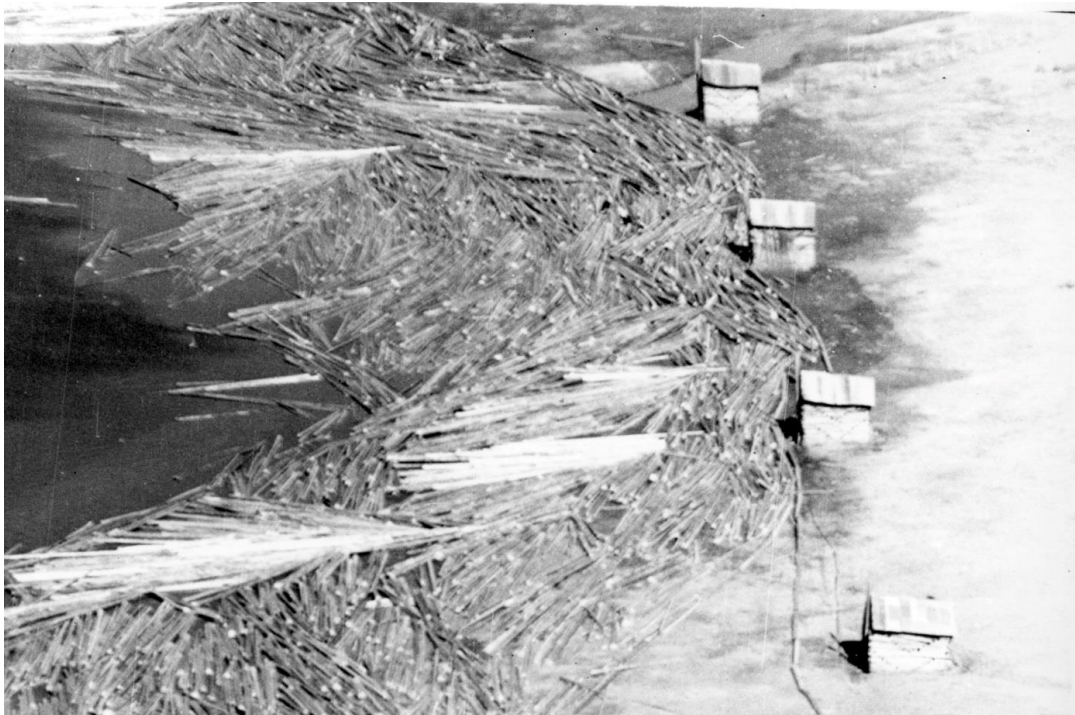

Tillegg:

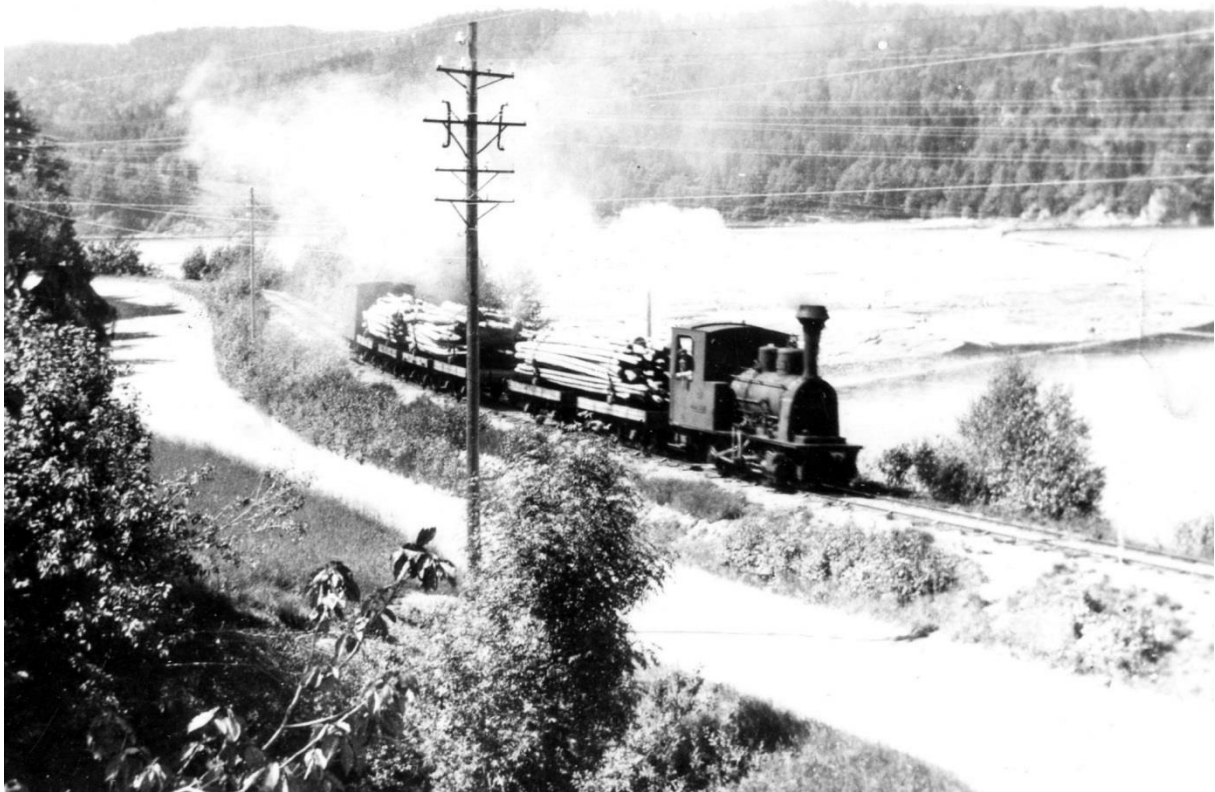
Her følger noen flere bilder med tilknytning til tømmerfløting og Flaksvand Dampsag og Høvleri:

Tømmerrenna i Flakkefossen, øvre del

Flere bomhus måtte til, det var store mengder tømmer som kom ned elva

Toget utenfor Svåberg på vei fra Flaksvatn til Lillesand med tømmer

Det ble for liten lagringsplass for tømmer og props og stav og materialer i Lillesand, og det førte i sin tid til at Flaksvand Dampsag og Høvleri ble nedlagt og flyttet til Fosbekk Lillesand

Arbeidsflokken på Flaksvand Dampsag og Høvleri 1906

Bakerste rekke fra venstre:

Ole Theodor Birkeland (Bakkemoen) f. 1881, Ånen Nyhaven f. 1878, Kristian Birkenes (Varpelia) f. 1871, Ole Kostøl, Johannes Mathiesen, Tellef Endresen, Martin Endresen, Gustav Flak

Mellomste rekke fra venstre:

Bernt Rødli, Sigvart Folkvord, Jon Rødli, Tønnes Flak, Erik Olsen («Gamle Erik»), Carl-Anders Birkenes (Varpelia) f. 1883, Ingvald Mathisen, Alfred Nilsen, Oskar Jansen Strandevold, Ola Konsmo

Fremste rekke fra venstre:

Elias Huset Jakobsen, Ånen Birkeland (Bakkemoen), Rudolf Nilsen, Reimert Andersen, Kristen Tollenes, Jens Larsen, Tellef Uglandsskog, Tønnes Endresen, Olaf Birkenes, Einar Mathisen (sønn til Johannes)